

Sławomir Kalinowski

Poziom życia
ludności wiejskiej
o niepewnych dochodach

Wprowadzenie

Niski poziom życia i nierówności społeczne stały się w ostatnich latach trwałym przedmiotem zarówno analiz ekonomicznych i badań naukowych, jak również ożywionej debaty publicznej. Toczące się dyskusje są efektem coraz większej liczby osób pozbawionych szans realizacji potrzeb na oczekiwanym poziomie, ekonomicznej bezsilności i marginalizacji niektórych grup społecznych, zachodzących negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych, w tym bezrobocia i pauperyzacji społeczeństwa. Pojawianie się nowych grup defaworyzowanych, które nie mogą w pełni korzystać z dobrodziejstw związanych z poprawą kondycji i unowocześnianiem się gospodarki, a także w niewielkim stopniu partycypują we wzroście gospodarczym, stanowi przesłankę do podjęcia badań wyjaśniających niski poziom życia ludności.

Jedną z grup defaworyzowanych jest ludność wiejska o niepewnych dochodach. Pozbawiona jest ona stabilności ekonomicznej, przejawiającej się w wymiarze dochodowym, a w rezultacie deprivacją potrzeb i niskim poziomem życia, jak i w wymiarze zatrudnienia, będącego konsekwencją przemian zachodzących na rynku pracy. Brak stabilnych dochodów, długie okresy bezczynności zatrudnieniowej, a także przemiany zachodzące w sferze zatrudnienia, które prowadzą do coraz większej niepewności wynikającej z uelastycznienia czasu i form pracy bez jednoczesnego utrwalenia bezpieczeństwa, przyczyniają się do obniżania poziomu życia tej grupy. Są jednocześnie inspiracją do dyskusji na temat dochodów, ich alokacji oraz kierunków i sposobów wydatkowania, a także stopnia realizacji potrzeb w wymiarze obiektywnym i subiektywnym.

Ludność o niepewnych dochodach zamieszkująca obszary wiejskie nie była dotychczas przedmiotem pogłębionych badań. Tymczasem rosnące znaczenie zjawiska niepewnych dochodów, wynikającego z przechodzenia w ostatnich latach do elastycznych form zatrudnienia, a w rezultacie do dysparytetu dochodów i wydatków, innej struktury konsumpcji, a także słabego przygotowania zarówno badanej grupy do funkcjonowania w społeczeństwie po utracie dochodów, jak i instytucji pomocowych oraz organów administracji państwowej do efektywnej pomocy, stało się podstawowym czynnikiem uzasadniającym badania. Wybór grupy wynikał z ich trudnej sytuacji na rynku skorelowanej z niższą konkurencyjnością, a tym samym większym prawdopodobieństwem wykluczenia społecznego. Do grupy badawczej zaliczono

ROZDZIAŁ I

Poziom życia oraz niepewność dochodów w perspektywie teoretycznej

1. Problemy definicyjne poziomu życia ludności

Głównym elementem analizy sytuacji życiowej, w tym kondycji ekonomicznej, finansowej i społecznej gospodarstw domowych, jest zdefiniowanie pojęcia *poziom życia*. W bogatej literaturze przedmiotu brakuje jednoznacznej definicji akceptowanej przez wszystkich badaczy. Stosowane różne podejścia uniemożliwiają stworzenie spójnego terminu. Pojawiające się definicje mają zarówno wąski charakter, który sprowadza się do mierzalnych elementów, jak i szeroki, włączający zjawiska trudno mierzalne lub niepoddające się kwantyfikacji związane ze świadomością ludzką (Kubicka 2001, 10–14). Dodatkowym problemem powstającym w próbach zdefiniowania poziomu życia jest interdyscyplinarność badań, co nie pozwala definitywnie określić jego istoty i zakresu rzeczowego. Czym innym jest on dla ekonomistów, a czym innym dla socjologów, psychologów, czy też statystyków.

Kategoria poziomu życia ma charakter historyczny, jest używana od wielu lat, a jej zakres operacjonalizacyjny zmienia się w zależności od badań i przyjętych założeń metodologicznych. Myśl ekonomiczna jest bogata w rozmaite definicje poziomu życia. Można zauważyć, że dzisiejsi autorzy powracają do już istniejących ujęć, odkrywając je na nowo i adaptując do aktualnych warunków. Jedną z nich jest definicja sformułowana w 1954 roku przez ekspertów Organizacji Narodów Zjednoczonych, nazywana metodą genewską. Zwrócono w niej uwagę zarówno na wymierne, jak i niewymierne elementy poziomu życia, do których zaliczono warunki demograficzne, wykształcenie, zatrudnienie, sposób i strukturę wydatkowania zasobów pieniężnych, warunki mieszkaniowe, infrastrukturę społeczną i inne okoliczności wpływające na warunki życia (Luszniewicz 1972, 17–18). Według ekspertów ONZ kategoria ta miała obejmować „całokształt rzeczywistych warunków życia ludności oraz stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i kulturalnych, poprzez strumień dóbr i usług odpłatnych, a także pochodzących z funduszy społecznych” (Piasny 1993, 73–92). W tak sformułowanej definicji poziomu życia określane są rzeczywiste warunki życia ludności związane zarówno ze sferą materialną, jak i niematerialną wynikającą ze stanu umysłu, sposobów myślenia i partycypacji w kulturze.

ROZDZIAŁ II

Charakterystyka ludności wiejskiej o niepewnych dochodach

1. Dobór próby i metodologia badań

Materiały empiryczne zawarte w pracy pochodzą z badań przeprowadzonych w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki. Na wstępnym etapie realizacji projektu przeprowadzono badania pilotażowe, których celem była obserwacja i weryfikacja pytań postawionych w ankiecie pod kątem ich trafności i istotności dla ostatecznych wyników badań. Badania właściwe przeprowadzono w okresie od czerwca do pierwszej połowy lipca 2012 roku. Wielkość próby badawczej wyniosła 1067 dorosłych respondentów, mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce. Informacje na temat badanej zbiorowości uzyskano dzięki zastosowaniu standaryzowanego kwestionariusza badawczego, który stał się zarazem scenariuszem podczas realizacji badania za pomocą bezpośredniej metody przeprowadzenia wywiadów PAPI (*Paper and Pencil Interview*).

Wywiady zostały przeprowadzone przez wyspecjalizowanych ankieterów według scenariusza wywiadu. Sam scenariusz miał charakter ustrukturyzowany, uzupełniony o pytania otwarte, w których respondent decydował o odpowiedziach oraz najważniejszych zagadnieniach w kontekście poruszanych problemów. W narzędziu badawczym zastosowano wiele zróżnicowanych sposobów zadawania pytań. Analiza materiału uzyskanego w procesie realizacji wywiadów polegała na prezentacji rozkładu częstości otrzymanych odpowiedzi. W przypadku pytań otwartych starano się zredukować liczbę odpowiedzi, odpowiednio dokonując ich grupowania, tak by nie zatracić walorów analitycznych. Po opisaniu rozkładów odpowiedzi ustalono stan poszczególnych zmiennych wykorzystując odpowiedzi respondentów. Wyznaczone wskaźniki miały charakter dychotomiczny, nominalny, porządkowy oraz przedziałowy. Podstawę w analizie statystycznej stanowiła baza zakodowanych wyników wywiadów, obejmująca odpowiedzi na 115 pytań zawartych w kwestionariuszu ankietowym.

Próba badawcza miała charakter doboru reprezentatywnego według wzoru dla nieznannej frakcji, przy założeniu poziomu istotności 0,05, z zachowaniem liczebności. Ze względu na badanie „nieznanej” populacji (dla ludności o niepewnych

ROZDZIAŁ III

Zróznicowanie dochodów ludności wiejskiej o niepewnych dochodach

1. Poziom i struktura dochodów

Analiza wielkości dochodów gospodarstw domowych ludności wiejskiej o niepewnych dochodach wskazuje na istotne ich zróznicowanie w zależności od płci respondenta. Średnie dochody deklarowane przez mężczyzn są wyższe niemal o 380 zł od dochodów podawanych przez kobiety i wynoszą odpowiednio 3207,02 zł i 2828,44 zł. Można przyjąć, że na wielkość zadeklarowanych dochodów wpływa ocena własnych wynagrodzeń, które dla mężczyzn są z reguły wyższe. W badanych gospodarstwach domowych średnie dochody kształtują się na poziomie nieco ponad 3 tys. złotych, jednak wpływ na nie mają wielkości skrajne, głównie w górnym przedziale wynagrodzeń. Jeśliby przyjąć jako miarę przeciętnych dochodów średnią Winsora (5,00%)¹, wówczas deklarowany poziom dochodów ogółem spada do poziomu 2,9 tys. złotych, a różnica wielkości deklarowanych przez mężczyzn i kobiety zmniejsza się do trzystu złotych. Można zauważyć, że średnia liczona w ten sposób jest bliższa medianie dochodów niż tradycyjna średnia (tabela 3.1).

TABELA 3.1. Przekroje statystyk opisowych dochodów gospodarstw domowych ludności wiejskiej o niepewnych dochodach – miary położenia

Wyszczególnienie	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni
Średnia arytmetyczna (\bar{I})	3 018,39	2 828,44	3 207,02
Średnia Winsora 5,00% (I_w)	2 880,70	2 758,16	3 055,33
Dolny kwartył (Q_{25})	2 000,00	1 800,00	2 000,00
Środkowy kwartył (Q_{50}) / Mediana (Me)	2 500,00	2 500,00	2 500,00
Górny kwartył (Q_{75})	3 500,00	3 400,00	3 900,00
Percentyl 10.00 (P_{10}) / Decyl 1.00 (D_1)	1 300,00	1 300,00	1 300,00
Percentyl 90.00 (P_{90}) / Decyl 9.00 (D_9)	5 000,00	5 000,00	5 200,00

Źródło: badania własne, UMO-2011/01/B/HS5/01034, n=1067.

¹ Zaletą średniej winsorowskiej w porównaniu ze średnią arytmetyczną jest większa odporność na elementy skrajne oraz w porównaniu z medianą większa odporność na asymetryczny rozkład zmiennej. Średnia ta jest mniej obciążonym estymatorem od średniej arytmetycznej.

ROZDZIAŁ IV

Wydatki i zaspokojenie potrzeb gospodarstw domowych o niepewnych dochodach

1. Konsumpcja żywności jako czynnik determinujący poziom życia

Wielodyscyplinarność problematyki konsumpcji¹, połączona z informacją, jaką niesie w procesie poznawczym, stawia ją w centrum zainteresowania współczesnych badaczy². Szczególne jej znaczenie przejawia się w nazewnictwie dzisiejszej fazy rozwoju, którą zwykle się nazywać gospodarką konsumpcyjną, czy też kapitalizmem konsumpcyjnym.

Można przyjąć, że zachowania konsumpcyjne³ stanowią element szeroko pojętego badania warunków życia, a sama aktywność konsumpcyjna informuje o hierarchii, strukturze oraz stopniu zaspokojenia potrzeb. Wartość informacyjna zachowań konsumpcyjnych wynika z powiązań pomiędzy hierarchią wartości a obiektywnymi i subiektywnymi możliwościami realizacyjnymi zachodzącymi w danych warunkach czasowych i przestrzennych.

Obrazem zachowania człowieka w sferze konsumpcji jest wielkość i struktura wydatków. Znaczenie poszczególnych wydatków w budżecie konsumenta oraz ich ukierunkowanie wynika z istoty gospodarowania człowiekiem, którego przejawem jest dążenie do optymalnego zaspokojenia potrzeb. Należy jednak zaznaczyć, że ważna jest nie tylko wielkość wydatków pozwalająca osiągnąć satysfakcjonującą

¹ Konsumpcja jest procesem towarzyszącym człowiekowi od zawsze. Jej znaczenie jest niekwestionowane, co wynika z dominującej roli, jaką pełni w życiu. Stanowi czynnik determinujący życie jednostkowe i społeczne, dlatego też jest wartością samą w sobie (Hostyński 2006, 14; Dąbrowska, Janoś-Kresło 2007, 47). Jej struktura i poziom wpływa na realizację funkcji ekonomicznych, społecznych, biologicznych, psychofizycznych i kulturowych, a tym samym pozwala uchwycić podobieństwa i różnice w poziomie życia poszczególnych gospodarstw domowych.

² Por. Becker 1990, 165–166; Kieźel 2005, 9; Chmielewska 2000, 5–7.

³ M. Pohorille (1980, 490) definiuje zachowania konsumpcyjne jako sposób hierarchizowania przez konsumenta swoich potrzeb, wybór dóbr i usług służący ich zaspokojeniu oraz ich użytkowanie. J.C. Mowen (1987, 5) z kolei określa je jako podejmowanie decyzji i procesy zdobywania dóbr, usług, doświadczeń i pomysłów oraz ich konsumpcję.

ROZDZIAŁ V

Indeksy ubóstwa

1. Zasięg ubóstwa wśród ludności wiejskiej o niepewnych dochodach

Dochód nie może być wyłącznym wskaźnikiem informującym o poziomie życia ludności, jednak może być traktowany jako czynnik sygnalizujący aktualną sytuację ekonomiczną jednostek i ich gospodarstw domowych¹. Bez wgłębiania się w skomplikowane konstrukcje psychologiczne poszczególnych osób pozwala w dużym stopniu określić możliwości realizacji potrzeb. Dzięki swojej przejrzystości umożliwia wyznaczenie w czytelny sposób frakcji osób zagrożonych deprivacją potrzeb, według określonych granic ubóstwa. Przyjmuje się, że osoby, których dochody nie przekraczają pewnej z góry określonej wielkości, nie realizują potrzeb w wystarczającym stopniu. Można zatem uznać, że poziom ich życia spada poza akceptowane minimum. Ważne jednak jest zwrócenie uwagi na to, że sama przynależność do grupy osób ubogich, według kryterium dochodowego, nie może być utożsamiana z faktycznym niezaspokojeniem potrzeb, a jedynie jest przesłanką mogącą świadczyć o niskim poziomie życia. Ze względu na pokrywanie się pewnych informacji dotyczących dobrobytu gospodarstw domowych z poziomem bieżącego dochodu rozporządzalnego można za A. Goodmanem i M. Myck'em (2005) przyjąć niedostatek materialny jako wskaźnik zastępczy poziomu życia i sytuacji materialnej.

Ubóstwo dochodowe należałoby postrzegać jako pierwotne, ponieważ *skorelowane jest z innymi czynnikami sytuacji życiowej, przez co umożliwia rozpoznanie szerszego obrazu deprivacji potrzeb człowieka* (Piętka 2009, 13). Stanowi konsekwencję niedostatecznej transformacji środków na materialne elementy poziomu życia, przy czym owa niedostateczność może wynikać zarówno z czynników obiektywnych (niski poziom dochodów), jak i subiektywnych (nieodpowiedni kierunek przeznaczania środków).

Uwzględniając to, że poziom życia traktuje się jako część definicyjną biedy (Halleröd 1995, 111–129), za kluczowe w procesie analizy sytuacji społeczno-ekonomicznej badanej grupy należy uznać określenie mierników ubóstwa. Rozważania nad wielkością środków niezbędnych do wyjścia z ubóstwa, luką dochodową, dotkliwością ubóstwa wymagają w pierwszej kolejności wyznaczenia grupy osób, których sytuacja dochodowa

¹ Por. Jahan 2002; Atkinson i in. 2002; Townsend 1979, 31–39; Panek, Podgórski, Szulc 1999; Atkinson, Marlier, Nolan 2004, 47–75.

ROZDZIAŁ VI

Syntetyczny wskaźnik zaspokojenia potrzeb ludności wiejskiej o niepewnych dochodach

1. Syntetyczny wskaźnik zaspokojenia potrzeb – algorytm agregacji

W celu oceny stopnia realizacji konsumpcji przez poszczególne gospodarstwa domowe wyznaczono syntetyczny wskaźnik zaspokojenia potrzeb (SWZP). Wskaźnik SWZP umożliwia odpowiedź na pytanie *czy posiadane przez respondentów dobra, sposób gospodarowania pieniędzmi, stopień zaspokojenia potrzeb i ocena własnej sytuacji materialnej sprawia, że potrzeby są zaspokajane?* Odpowiedź ta pozwala w sposób przybliżony określić sytuację ankietowanych wynikającą z oceny wybranych elementów ich sytuacji materialnej. Na ogólną ocenę składa się zarówno przeświadczenie respondentów o ich aktualnej sytuacji życiowej, jak i poczucie zmian realizacji potrzeb oraz odczucia dotyczące wykluczenia z konsumpcji wybranych dóbr i usług.

Inspiracją opracowania SWZP był wszechstronny wskaźnik poziomu życia Economic Living Standard Index (ELSI) opracowany i sygnowany przez Ministerstwo Rozwoju Społecznego Nowej Zelandii (Jensen i in. 2003, 75; Jensen i in. 2005). Wartością SWZP jest połączanie pytań dotyczących stopnia zaspokojenia potrzeb wraz z odczuwanymi zmianami zachodzącymi w sytuacji ekonomicznej respondentów i jego niezwykle prosta metodologia liczenia. Autorski zbiór wskaźników nawiązuje do badań nowozelandzkich oraz polskich¹, pozwala określić odczuwane niedobory potrzeb, a także ocenić ich wpływ na poziom życia oraz przyjmowane postawy ludności wiejskiej o niepewnych dochodach.

Na obraz niedoborów konsumpcji składa się odpowiedź na pięć grup autorskich pytań charakteryzujących wybrane obszary badawcze². Zastosowana skala dy-

¹ Por. Słaby 2013, 186–211.

² Wybór pytań (wskaźników cząstkowych) był zgodny z zasadami: istotności merytorycznej z punktu widzenia poziomu życia ludności wiejskiej o niepewnych dochodach, jednoznaczności interpretacyjnej (monotoniczność funkcji między indicatorem a wskaźnikiem), relatywnie dużego zakresu pojemności wyczerpującego problematykę poziomu życia, reprezentatywności poszczególnych zmiennych, braku istotnej korelacji między zmiennymi, możliwości relatywnego porównania informacji pomiędzy jednostkami.

Zakończenie i wnioski

Od lat jedną z ważniejszych kategorii badawczych jest poziom życia, który odnosi się do ekonomiczno-społecznych procesów zaspokajania potrzeb. Znaczenie tej kategorii jest konsekwencją zmian zachodzących zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, jak i społecznej. Jednak mimo niekwestionowanych osiągnięć społeczno-ekonomicznych sprzyjających wzrostowi podstawowych mierników rozwoju gospodarczego kraju, znaczna grupa ludności jest pozbawiona możliwości korzystania z pozytywnych efektów zachodzących zmian. Powoduje to, że wyzwaniem dla współczesnych elit staje się zmniejszenie polaryzacji i pauperyzacji społeczeństwa. Do tych problemów dochodzi niepewność uzyskiwanych dochodów przejawiająca się w ich nieprzewidywalności, nieokreśloności i nieciągłości.

Celem analiz empirycznych, których szczegółowe rezultaty zostały przedstawione w poszczególnych rozdziałach monografii, była odpowiedź na pytanie, jak niepewność dochodów ma wpływ na poziom życia ludności wiejskiej o niepewnych dochodach oraz w jakim stopniu ma ona odzwierciedlenie w hierarchii i strukturze potrzeb materialnych i niematerialnych. Cel ten został zrealizowany poprzez badania, z wykorzystaniem standaryzowanego kwestionariusza ankietowego, którymi objęto 1067 mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce.

Wyniki badań pozwoliły na pozytywną weryfikację postawionych w pracy hipotez badawczych. Podstawowa hipoteza badawcza zawierała się w stwierdzeniu, że *ludność wiejska o niepewnych dochodach jest zróżnicowana wewnątrznie*. Świadczą o tym zarówno zróżnicowane wskaźniki zaspokojenia potrzeb (SWZP), jak i poziom oraz struktura dochodów i wydatków, a także zasięg, głębokość oraz dotkliwość ubóstwa. Wśród badanej grupy zauważalne są zarówno jednostki realizujące potrzeby w stopniu bardzo niskim lub niskim, jak i względnie wysokim, niemniej jednak cała grupa charakteryzuje się niekorzystną sytuacją społeczno-ekonomiczną. Na podstawie prowadzonych działań adaptacyjnych można wyróżnić cztery grupy postaw: wycofywanie się, przystosowywanie się do obecnej sytuacji wraz z przyjęciem strategii przetrwania, poszukiwanie własnego miejsca oraz działanie na rzecz awansu społecznego. Sytuacja i dążenia każdej z tych grup są inne, zatem narzędzia polityki społecznej adresowane do poszczególnych grup osób powinny uwzględniać ich specyfikę.